

OSMANLI SON DÖNEMİNDE LİBYA'DA TÜRK DİLİNİN ÖĞRETİMİ ÜZERİNE BAZI GÖZLEMLER

Doç. Dr. NESİMİ YAZICI

GİRİŞ

Bilindiği gibi hemen bütün Arap ülkeleri, başlangıç ve ayrılışları değişmekle birlikte, uzun periyotlar halinde Osmanlı Devleti bünyesi içerisinde yer almışlar, Türkler ve Araplar iki millet olarak aynı devletin yapı taşlarını oluşturmuşlardır. Gerek bu birliktelik ve gerekse Türklerin İslâmiyeti kabul etmiş olmalarının bir sonucu olarak da Türkçe ile Arapça arasında tabii sayılabilecek bir ilişki zinciri meydana gelmiştir. Türkler kendi dillerini Arap Alfabetisiyle yazdıkları gibi, medreselerinde Arapça'yı öğretim dili olarak kabul etmişler, bu dille çok sayıda eserler vermişlerdir. Buna karşılık Türk dilinden bir kısım kelimeler de Arapça'ya geçmiş, en azından devlet kademelelerinde görev alan Arap asıllı Osmanlı tebeası Türkçe'yi öğrenmiştir¹.

Arapların sistemli bir biçimde Türkçeyi öğrenmeleri veyahut da daha değişik bir ifade ile Araplara Türkçe öğretmek meselesi ise, her halde Tanzimat'ı takip eden dönemlerin konusudur. Bununla birlikte görebildiğimiz kadarıyla bu sahada pek araştırma yapılmamış bulunmaktadır². Bu nedenle biz, bu alanda araştırma yapacak olanlara küçük bir katkı olması dileğiyle, Arap dünyası genelinden konuyu özele indirgeyerek, yalnızca Libya'yı ele alacak, bölgenin yerli halkına Türkçe öğretilmesi konusundaki bazı gözlemlerimizi ortaya koymaya çalışacağız.

OSMANLI SON DÖNEMİNDE LİBYA'DA TÜRKÇE'NİN ÖĞRETİMİ MESELESİ

Bilindiği gibi Osmanlı Devleti'nin resmî dilinin Türkçe olduğu ve devlet hizmetinde bulunacak kişilerin Türkçe bilmeleri gerekeceği hususu, ilk defa

¹ Arapça'ya Türkçe'den geçen kelimeler konusu çok sayıda çalışmada ele alınarak değerlendirilmiş bulunmaktadır. Bunun Libya'daki örnekleri için bkz. Ali Mustafa el-Mısratî, *Libya ve Türkiye Arasındaki Tarihi Bağlar*, çev. Vecdi Gedik, Ankara, 1981, s. 63. vd.

² Biz buna yakın bir konuyu daha önceki bir tebliğimizde ele alıp değerlendirmiştik. *Araplara Osmanlıca Öğretimi "Cezayir Örneği"*, 14-18 Eylül 1987'de İstanbul'da toplanan Sekizinci Millî Türkoloji Kongresi. Bu tebliğ Türk Tarih Kurumu Belleten'inde yayınlanacaktır. Ayr. bkz. Nesimi Yazıcı, *Bibliyografya*, Belleten, c. LI, S. 201 (Ankara Aralık 1987), s. 1473-1478.

1876 tarihli **Kanûn-ı Esasî**'nin 18. maddesinde yer almıştır³. Fakat bu tarihten önce de çeşitli devlet kademelerinde bulunacak Türk asıllı olmayan kişilerin Türkçe bilmelerinin lüzûmu, fiilî bir zorunluluktur. Bu amaçla Türkçe öğretiminin, Tanzimat öncesinde sistemli bir biçimde gerçekleştirildiği konusunda, şimdilik fazla bir bilgiye sahip değiliz.

Osmanlı yöneticilerinin tebealarına ulaşmada, her zaman Türkçe'de ısrarlı olmadıklarını gösteren bazı delillere sahibiz. Nitekim Fatih'in Rumca fermanlar yayınlaması yanında⁴, II. Bayezid'in de aynı uygulamaya devam ettiğini; hatta daha XIV. yüzyıl sonlarında adeta bir Balkan devleti halini alarak yalnızca Rum değil, büyük miktarda Slav tebeaya sahip olan Osmanlı Devleti'nin, diğer devletlerle ilişkilerinde olduğu gibi kendi tebeasıyla olan ilişkilerinde Rumca ile birlikte Lâtince ve Slavca'yı da kullandığını biliyoruz. XVI. yüzyılda Macaristan Osmanlı hakimiyetine girdiğinde, Osmanlı valilerinin halk ile ilişkilerinde Macar halk dilini kullandıkları da bilinmektedir⁵. Aynı şekilde Araplarla ilişkilerde Arapça yazışmaktan geri durulmamıştır⁶. 1831'de Osmanlı Devleti'nin resmî gazetesi **Takvim-i Vekayî**'nin Türkçe nüshası yanında, ülkedeki veya ülke dışındaki siyasî odaklara hitap etmek üzere Fransızca, yerli tebe için de Arapça, Farsça, Rumca ve Ermenice nüshalarının çıkarıldığını, hatta bu uygulamaya Tanzimat sonrasında da devam edildiğini biliyoruz⁷. 1864'ten sonra vilâyet teşkilâtına paralel olarak çıkarılan vilâyet gazeteleri de çoğu defa iki hatta üç dille çıkıyordu⁸. Bütün bunları devletin tebeası ile ilişkisini sağlamada akılcı birer yol olarak değerlendirmek

³ A. İhsan Gencer, **İlk Osmanlı Anayasasında Türkçenin Resmî Dil Olarak Kabulü Meselesi**, Kanun-u Esasî'nin 100. Yılı Armağanı, Ankara, 1978, s. 183-189.

⁴ Enver Z. Karal, **Osmanlı Tarihinde Türk Dili Sorunu (Tarih Açısından Bir Açıklama)**, Bilim Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe, Ankara, 1978, s. 33 (Mırmıroğlu, **Fatih S. Mehmed Devrinde Rumca Fermanlar**, İstanbul, 1947).

⁵ M. Fuad Köprülü, **Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri**, İstanbul, 1981, s. 169-173..

⁶ Bkz. Feridûn Bey, **Münşeât-ı Selâtin**, Dersaadet, 1264, c. I, s. 448'deki Kanunî'nin cülûsu ile ilgili olarak Mekke Şerifi'ne gönderilen nâme. Münşeât'ta bunun değişik örnekleri olduğu gibi Arşiv'de Nâme-i Hümâyûn Defterlerinde de bulunabilir. Ayr. bkz. İ.H. Uzunçarşılı, **Mekke-i Mükerrerme Emirleri**, Ankara, 1972; Münir Atalar, **Osmanlı Devletinde Sürre-i Hümâyûn ve Sürre Alayları**, Ankara, 1991, s. 324-325, 327-328.

⁷ Nesimi Yazıcı, **Takvim-i Vekayî "Belgeler"**, Ankara, 1983, s. 51-64.

⁸ Bkz. Nesimi Yazıcı, **Tanzimat Dönemi Basını Konusunda Bir Değerlendirme**, Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu, Ankara, 1994, s. 55-84; Ayr. bkz. N. Yazıcı, **Osmanlı Devleti'nin Araplarla Meskun Bölgelerindeki Resmî Vilâyet Basını Konusunda Bir Değerlendirme**, XI. Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler, Ankara, 1994, c. V, s. 2047-2066.

mümkündür. Fakat bu durumların ana dili Türkçe olmayanlara bunu öğretmede bir katkısı olamayacağı da açıktır.

Türkçe öğretiminin okullarla beraber düşünülmesinin gereği açıktır. Bununla birlikte Osmanlı eğitim-öğretim sistemi içerisinde önemli yer tutan **Medreselerin** böyle bir kaygı taşımadıklarını bilmekteyiz. Buna karşılık kökleri I. Murad (1359-1389) dönemine kadar giden, İstanbul Fatihî (1451-1481)'nin geliştirdiği **Enderun Mektebi**'nde dersler Türkçe idi⁹. Aynı şekilde Enderun'a hazırlık okulu durumundaki **Acemi Oğlanlar Okulu**, **Mehterhane**, **Tophane** ve **Tersane** 'de de Türkçe ders veriliyordu¹⁰.

Türkçenin öğretim dili olarak kullanılmasında, özellikle askerî okulların önemli bir yeri vardır. 1773'te kurulan **Mühendishâne-i Bahrî-i Hümayûn** ile 1793'te kurulan **Mühendishâne-i Berrî-i Hümayûn**'un öğretim dili Türkçe idi. Bu gelişmenin II. Mahmud (1808-1839) döneminde açılan okullar vasıtasıyla devam ettiğini kabul etmek gerekir¹¹. Tabiatıyla Tanzimat döneminde açılan okullarda Türkçe öğretimi önemli bir yer tutmuştur. Nitekim **Sadrâzam Kıbrıslı M. Emin Paşa**'nın 1270/1854 tarihli bir lâyhasında bütün Osmanlı tebeasına, ayırım yapılmaksızın Türkçe öğretilmesinin lüzumu, çok açık bir biçimde şu ifadelerle dile getirilmiştir: "*Tebea-i Devlet-i Aliyye'den her kangî âyin ve mezhepte olur ise olsun bir râddeye kadar hizmet-i askerîye ve mülkiyede istihdam olunması ve kendilerinin istihkâklarına göre nâil-i rütbe olacaklarına nazaran behemahal lisân-ı Türki'ye âşına ve okur-yazar olmaları*" gerekir¹². Konunun bu sırada basında da tartışıldığını düşünmek gerekir. Nitekim meseleye biraz da ticarî işlemlerdeki dil problemi açısından yaklaşan ve yarı resmî bir gazete olarak nitelenebilecek olan **Takvim-i Ticaret (Le Moniteur du Commerce)**'de (6 Ekim 1866) yer alan bir makalede, ülke ahalisinin tamamının Türkçe'yi bilmelerinin gereği etraflıca işlenmiş bulunmaktadır. Bu makalede ileri sürülen görüşleri şöylece özetleyebiliriz: Hiç bir delile ve ıspata gerek olmayan bir gerçek varsa o da, bir ülkede ve bir idare altında bulunacak muhtelif toplulukların lisan birliğinin temininin lüzûmudur. Bu sayede başka bir kısım faydalar yanında, resmî işlerde tercüman kullanmak gibi hoş olmayan bir durumdan kurtulunacağı gibi, aynı

⁹ Osman Ergin, **Türk Maarif Tarihi**, İstanbul, 1977, c. I-II, s. 15 vd.; Ülker Akkutay, **Enderûn Mektebi**, Ankara 1984, s. 124-126.

¹⁰ E. Z.- Karal, A.g.mak., s. 32-33.

¹¹ E.Z. Karal, A.g.mak., s. 48-52.

¹² Hayreddin, **Vesâik-i Tarihiyye ve Siyasiyye**, İstanbul, 1326, c. II, s. 40.

zamanda da ülkedeki topluluklar arasında gerekli olan sevgi ve itimat ortamı temin edilmiş olur. Halbuki bu sahada Osmanlı tebeası arasında yeterli başarı sağlanamamış bulunmaktadır. Türkçe Osmanlı Devleti'nin "*lisân-ı millisi*" dir. Buna rağmen gerek gayr-ı müslim ve gerekse müslüman ahali içerisinde yeterince Türkçe bilinmemektedir. "*Bir adam lisân-ı millisini bilmesi farz-ı ayn olduğu gibi hükümet-i matbûasının lisânını tahsil etmesi dahi mahz-ı deyn olub âhar lisânları öğrenmek fazâil-i insaniyesini teksir demek ise de burası derece-i sâniye ve sâlisede idiği zâhir ve mesela Dersaâdet'de doğmuş büyümüş olan kimsenin güyâ Avrupa'dan henüz gelmiş bir adam gibi Türkçe iki lâkırdı bir yere getirip söylemeye muktedir olamaması sahihan müstelzim-i velh ve geduret olduğu emr-i bâhirdir*"¹³. Sonuçta 1876 tarihli Kanun-ı Esasî'de bu husus (md. 18): "*Tebea-i Osmaniyenin hidemât-ı devlette istihdâm olunmak için devletin lisân-ı resmîsi olan Türkçeyi bilmeleri şarttır*" şeklinde ifadesini bulacaktır.

Gerek Tanzimat ve gerekse 1876'dan sonraki dönemde ülke genelinde Türkçenin öğretilmesi konusunun, özellikle okullaşma ile paralel bir çizgi takip ettiğine şüphe yoktur. Bununla birlikte bizim özel olarak ele almak istediğimiz Libya'da durum nasıl bir gelişme göstermiştir, şimdi eldeki belgeler ışığında oraya bakalım.

Libya'da yerli halka okullarda Türkçe öğretilmesi konusudaki ilk belgemiz Meclis-i Maarif-i Umûmiye'nin 14 Şaban 1263/28 Temmuz 1847 tarihli mazbatasıdır. Bu mazbatadan öğrendiğimize göre Trablusgarb valisi (muhtemelen M. Emin Paşa) gönderdiği bir tahriratla; Trablusgarb ve Bingazi'de ellışer çocuğun okuyabileceği birer okulun devlet tarafından inşasını istemektedir. Valiye göre bu okullarda "*bulunacak etfâl-i müslimîne Türkçe ve sâir lüzûmu derkâr olan fûnûn-ı mütenevvia talim*" olunacaktır. Vali daha sonra konuyla ilgili şu görüşleri ileri sürmektedir: Ahali bu okulların faydasını gördükten sonra, masraflarını kendi istekleriyle karşılayacaktır. Ayrıca benzerlerinin kurulmasına bizzat talip olacaklardır. Bu nedenle Trablusgarb ve Bingazi'de iki okulun kurulmasına müsaade edilmelidir. Öğretim ve yönetici kadro olarak ise; "*Usûl-i mekâtûbe vâkıf ve talim olunacak fûnûn-ı mütenevviayı ârif bir zatun müdür-i mekâtûb ünvanıyla iktiza edecek hocaları ile maan Dersaâdet'den irsali*" gerekmektedir.

¹³ *Takvim-i Ticaret (Le Moniteur du Commerce)*, nr. 36, 26 C. evvel 1283. Bu makalenin yeni Türk harflerine çevirisi için bkz. Nesimi Yazıcı, *Türkçe: Lisân-ı Millî*, Türk Dili, S. 493 (Ankara Ocak 1993), s. 15-18.

Valinin bu girişimi Meclis-i Maarif-i Umûmiye'de olumlu karşılanmış ve; *"ahali ve tebeanın matbûu oldukları devletin lisanını öğrendikleri halde emir ve tenbîhe dair kendülere tarafı devletten gönderilecek evrâk-ı lâzimeyi bilâ-vâsıta tefhîm eylemek misillû ve sâir gûne gerek matbû ve gerek tabıce fevâid-i külliye hasıl olacağına binâen hazır kendi taraflarından istid'â vuku bulmuş iken evvel emirde ahali-i merkûme etfâline lisân-ı Türkî talim olunmak"* üzere okulların açılması kararı alınmıştır¹⁴.

933 numara ve 28 Şevval 1284/22 Şubat 1868 tarihli Takvim-i Vekayi'den öğrendiğimize göre ise; Fizan sancağının merkezi Mürzuk kasabasındaki mâhale mekteplerinde; *"bilâ-tecvid kırâat ve okunmaz derecede kitâbetten ibaret"* olan öğretimin, Mutasarrıf Ali Rıza Efendi'nin de gayretleriyle, düzeltilmesine teşebbüs edilmiştir. Bunun için bir Rüştiye'nin inşasına ve burada, diğer dersler yanında; *"hiç olmaz ise biraz Sarf ve Nahiv görmek ve Farisî ve Türkî okumak ile berâber elsine-i sâire ve fûnûn-ı lâzimeyi dahi..."* öğretmeye karar verilmiştir. Bu münasebetle memurlar ve halkın ileri gelenleri aralarında 3.000 kuruş toplamışlardır. Ayrıca hocaların maaşı, satın alınacak kitaplar ve diğer giderler için gelir temini amacıyla şehirde bir iki kahvehane ve bir aşçı dükkanının inşası kararlaştırılmıştır. Vilayet Matbaası'ndan 4000 kuruş da, başka bazı masraflarla birlikte Rüştiye inşası için ayrılmıştır. Bu girişimin sonucunu bilememekle birlikte, benzer teşebbüslerin ülkenin diğer yerlerinde de olmuş olmasını uzak bir ihtimal şeklinde değerlendirmemekteyiz.

Libya'da yerli halka Türkçe'nin öğretilmesi konusu, 1876 Kanun-ı Esasî'sinden sonra daha da önem kazanmış olmalıdır. Nitekim bölgede 1881'den itibaren başlayan yeniden kalkındırma, geliştirme çabaları içerisinde bu yönde elle tutulur teklif, tenkit ve uygulamalarla karşılaşmaktayız¹⁵. Bu cümleden olmak üzere Trablusgarb Valisi M. Nazif Paşa 13 Haziran 1881 tarihli 15 maddelik lâyhasının 13. maddesinde aynen şu teklifi ortaya koymuştur: *"Ta'mim ve tevsî-i maârifle beraber ahaliye devletin lisânı dahi öğretilmek için Dersaâdet'den gayet müstaid ve muktedir bir muallim talebiyle şimdilik merkez-i vilâyette bir İbtidâiye mektebi tesis ve kuşâd olunması"*. Valinin bu teklifi Vilayetin Meclis-i Umûmî'sinde çok olumlu karşılanıyor. Mektebin ha-

¹⁴ BOA., A. MKT., 91, 52. Ek I.

¹⁵ Bkz. Nesimi Yazıcı, *Lâyhalar Işığında II. Abdülhamid Döneminde Libya Üzerine Bazı Gözlemler*, Sultan II. Abdülhamid ve Devri Semineri Bildiriler, İstanbul, 1994, s. 47-84.

zırlanmasıyla Belediye görevlendiriliyor, öğretmenin de İstanbul'dan getirilmesi uygun bulunuyor¹⁶.

Fakat anlaşılan o ki, gerek M. Emin Paşa ve M. Nazif Paşa'nın girişimi ve gerekse Ali Rıza Efendi'nin teşebbüsü bu sırada yeterli olumlu sonuçların ortaya çıkabilmesi için kâfi gelmemiştir. Bu neticeye Kâmil Paşa'nın Eylül 1892 tarihli lâyhâsındaki şu ifadelerden ulaşılmaktadır: "*Vilâyet-i celilede maârif pek noksan olduğu şöyle dursun devlet-i ebed-müddet-i Osmaniye'nin lisân-ı resmîsi olan lisân-ı azbû'l-beyân-ı Türki'de okuyup-yazmak ve tekellüm etmek umûm için farz mertebesinde iken umûm vilâyette ellibin nüfusta bir nisbette bu sıfat-ı lâzîmede bir kimse olmadığı maatteessüf müşâhede olunmuş*" tur. Ona göre bu sonucun müsebbibleri bu alanda kasten veya ihmalleri dolayısıyla gerekli özeni göstermeyen valiler ve memurlardır¹⁷.

Kâmil Paşa lâyhâsının 13, 14 ve 15. maddelerinde genelde eğitim-öğretim ve bölgede Türkçe'nin öğretilmesi konusu üzerinde uzun uzun durmaktadır. Ona göre bölgede eğitim-öğretimin yoluna konulması, Türkçe öğretiminin uygun bir biçimde gerçekleştirilebilmesi için şu tedbirlerin alınması gerekir: Öncelikle Vilâyete Arapça bilir, dirayetli bir Maarif Müdürü tayin edilmelidir. Bunu müteâkip mevcut ibtidâilerde Kur'an okutulması yanında zorunlu olarak Türkçe dersleri verilmelidir. Vilâyet merkezinde Daru'l-Mualimîn benzeri bir okul açılmalıdır. Buradan Türkçe bilir öğretmenler yetiştirilmeli ve bunlar kazalarla diğer merkezlerdeki okullara tayin edilmelidirler. Kâmil Paşa'ya göre bu yolla 4-5 senede maksat büyük nisbette hasıl olabilecektir¹⁸.

¹⁶ BOA., YEE, 14, 388, 126, 9.

¹⁷ BOA., YEE, 14, 364, 126, 9.

¹⁸ Bu vesileyle Osmanlı Devleti'nin Araplarla meskun bir başka vilâyetinde, Yemen'deki durumu, burda görev yapan ve haturalarını içeren kitabımı 1325/1907'de neşretmiş olan piyade miralaylarından Rüştü Bey'in ifadelerinden takip edelim: "(12) 87 (1870) tarihinden evvelki idareimizi nazar-ı mütâlaaya almalıyım. O tarihten sonraya itibar edelim. Yemen kırk senedir elimizde bulunuyor. Bu zaman zarfında Yemen'de ne kadar mektep tesis ettik ve ne kadar talebe yetiştirdik. Bugün Yemenlilerden kaç kişi Türkçe bilen adam var... Fransızlar Tunus'da ahaliyi yetiştirmek istemedikleri halde otuz senedir ileri gelen adamlarla meşâyihin evlatlarından Fransızca'yı öğretmedik belki adam bırakmamışlardır. Biz Yemenlileri yetiştirmek ve karındaşlarımız olduğundan iyi görmek istediğimiz halde bu hususa nail olamadık". **Yemen Hattırası**, Dersaadet, 1325, s. 197, 199. 19 Şubat 1326/1911'da Meclis-i Mebusan'a Yemen'le ilgili bir lâyhâ sunan Siverek Mebusu Nureddin Bey (**Yemen Lâyhâsı**, İstanbul, 1327, s. 38-39) kendisinin maarif konusunun uzmanı olmadığını ifade ettikten sonra, ilkokullardan başlamak üzere Yemen ahalisine Türkçe öğretmenin gereği ve bunun yolları üzerinde durmaktadır.

Kâmil Paşa'ya göre bölge halkının Türkçe bilmemeleri, devlet kapısında haklarını müdafaa edememelerine, özellikle mahkemelerde güçlüklerle karşılaşmalarına, sıkıntıya düşmelerine neden olmaktadır. Bu durumun çok sayıda olumsuz sonuçlarından örnekler veren Kâmil Paşa, mahkeme heyetlerinin de çok defa Türkçe bilmemelerinden yakınmaktadır. Bunun için bölgede adalet teşkilâtında görev yapacakların, ahlak ve iktidarcı emsallerinin en güzidelerinden oldukları gibi, "güzelce Türkçe ve Kanun ve Arapça bilenlerden" olmaları gerekir. Meslekî bilgileri yanında, Türkçe bilir olma özelliği mülkî idarenin muhtelif şubelerinde görev yapacak memurlar için de aynen geçerlidir. Bunlar ya merkezden Arapça'ya vâkıf, ahlakça ve iktidarcı en güzide memurlar arasından seçilmelidir, ya da bölge halkından seçileceklerse her halde İstanbul'a gelerek görevlerinin gerektirdiği diğer özelliklere sahip olmaları yanında Türkçe bildiklerini ispat etmelidirler.

Trablusgarb Vilâyeti ile Bingazi Müstakil Mutasarrıflığı'ndan oluşan günümüz Libya'sında yerli halkın Türkçe öğrenmeleri, bölgede açılan okullar ve bölgeden İstanbul'a öğrenim için gönderilen öğrenciler vasıtasıyla, bir ölçüde mümkün olabilmiştir. Libya'da klâsik medrese eğitiminin dışında, modern okulların açılmaya başlaması ise Ahmed Rasim Paşa (1881-1896)'nın valiliği döneminde mümkün olabilmiştir. **Ahmed Rasim Paşa**'nın 26 İbtidâî açtuğunu biliyoruz¹⁹. Ayrıca onun zamanında bir de Askerî Rüştîye kurulmuştur. Kendisini takip eden Trablusgarb Valisi **Namık Paşa** (1896-1898) da yeni okullar açmaya devam etti. **Hafız Mehmed Paşa** (1900-1902) bölge okulları için İstanbul'dan öğretmenler getirtti. Bu sırada (1901) bir de Daru'l-Muallimîn açıldı. Buradan sonraki yıllarda çok sayıda öğretmen mezun oldu. **Recep Paşa** (1904-1908) dönemi ise bilhassa kızlar için açılan okullar dolayısıyla dikkati çeker. Bu arada yeni bazı Rüştîye ve İbtidâîler, ayrıca **Medresetü'z-Zirâiyye** (1909) ve **Medresetü'l-Fünûn ve's-Sinâa** (1899) gibi okullar açılmıştır. Bingazi Mutasarrıflığı bölgesinde de benzer gelişmeler olmaktadır.

1900'den itibaren Trablus, Humus, Bingazi, Derne, Murzuk'ta açılan Rüştîyelerde, bölgede görev yapacak Türkçe ve Arapça bilir memurların yetiştirilmesi amaçlanmıştır. Bu dönemde bazı öğrenciler bölgedeki öğrenimlerini tamamlamalarından sonra, İstanbul'a gönderilerek üst düzeyde eğitim

¹⁹ El-Kilani Tuati el-Kilani, II. **Abdülhamid Döneminde Trablusgarb Vilâyeti ve Mehmed Kâmil Paşa Lâyhası**, Ankara, 1990, Yayınlanmamış yüksek lisans tezi (AÜ. KTP., Nr. 27954), s. 45.

yapmışlardır. Nitekim bir örnek vermek gerekirse 1903 senesinde 38'i askerlik, 6'sı tıp ve biri de idare ile ilgili yüksek okullarda okumak üzere 45 öğrenci İstanbul'a gönderilmiştir. Bu durum daha sonraki yıllarda da devam etmiştir²⁰.

Libya'nın yerli ahalisinin, Türkçe öğrenmelerine katkısı olan uygulamalardan biri de **Aşiret Mekteb-i Hümayûnu**'nun açılmasıdır. Aşiret Mekteb-i Hümayûnu'nu çeşitli diğer hedefleri yanında, Arap dünyasının muhtelif yörelerinden gelmiş olan, ileri gelen aşiretlere mensup öğrencilere Türkçe'nin öğretilmesine katkısı dolayısıyla da burada hatırlamak gerekir. Aşiret Mektebi, Maarif Nezareti'ne bağlı, halka açık bir öğretim kurumu değildi. Bu okul, Osmanlı Devleti sınırları içinde bulunan Arap aşiretleri reislerinin çocuklarını, İstanbul'da Saray'ın nezareti ve himayesi altında toplayarak eğitim ve öğretimlerini amaçlıyordu. Buradaki öğretim programı içinde çeşitli dersler yanında Türkçe, Osmanlı Tarih ve Coğrafyası önemli yer tutuyordu. Böylece bu bölgeler halkının devlete bağlılığının artırılması hedeflenmişti. 4 Ekim 1892'de faaliyete geçen okula Halep, Suriye, Bağdad, Basra, Musul, Diyarbakır, Trablusgarb vilâyetleriyle Bingazi, Kudüs ve Zor sancaklarından dörder; Yemen ve Hicaz vilâyetlerinden beşer olmak üzere toplam elli öğrenci kaydedilmişti²¹. Daha sonra Doğu Anadolu ve Arnavutluk bölgelerindeki aşiretlerden, hatta Osmanlı sınırları dışından da öğrenci kabul edecek olan okul, Şubat 1907'ye kadar varlığını koruyabilmiştir. Aşiret Mektebi ile ulaşılmak istenen bütün hedeflere ne ölçüde varıldığı ayrı bir inceleme konusu olmakla birlikte, Türkçe ve Türk kültürünün Arap dünyasına tanıtılmasına, bu arada Libya'da Türkçe bilenlerin sayısının artmasına katkıda bulunduğuna şüphe yoktur²².

Makalemize son vermeden önce, *Osmanlı son döneminde* Libya'da Türkçe öğretimi istek ve çabalarının neticeleri üzerinde de görüşlerimizi kısaca ortaya koymak her halde gerekecektir. Bununla birlikte bu görüşlerin, büyük oranda tahminlerle desteklendiğini de ifade etmek yerinde olacaktır. Çünkü elimizde bu yolda istatistikî bilgiler veren bir kaynak bulunmamaktadır.

²⁰ Kilani, *A.g.tez.*, s. 46-55, 115-123; O. Ergin *A.g.e.*, c. III-IV, s. 1182-1183.

²¹ Eksik bir koleksiyonunu tarama fırsatını bulduğumuz San'a gazetesinde Aşiret Mektebi ile ilgili kayıtlar: *San'a*, nr. 497, 26 Z. hicce 1309; nr. 505, 23 Safer 1310.

²² Aşiret Mektebi için bkz. Bayram Kodaman, *II. Abdülhamid ve Aşiret Mektebi*, Türk Kültürü Araştırmaları, c. XV/1-2 (Ankara 1976), s. 253-268; Aynı yazar, *Aşiret Mekteb-i Hümayûnu*, TDV. İslâm Ansiklopedisi, c. IV, s. 9-11; Ayr. bkz. O. Ergin, *A.g.e.*, c. III-IV, s. 1180-88.

Ali Mustafa el-Mısratî, dilimize **Libya ve Türkiye Arasındaki Tarihî Bağlar** adıyla çevrilmiş olan küçük eserinde²³, Türk ve Libya halkları arasında XVI. yüzyılın ilk yarısında başlayan ilişkilerin bir panoramasını çizer. Yazar bu arada, özellikle son dönemde, gerek Libya için mücadele eden, savaşan Türklerden ve gerekse Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti dönemlerinde ülkemizde çeşitli faaliyetleri görünen Libyalılardan bahseder. Bunlar arasında çok sayıda asker, bilgin ve gazeteci bulunmaktadır. Şüphesiz bu durum büyük oranda bu Libyalıların Türkçe'yi öğrenmeleri, Türk kültürü ile hiç değilse belirli bir oranda, haşır-neşir olmalarıyla alâkalıdır.

Bu vesileyle üzerinde durulması gereken bir saha da basındır. Bilindiği gibi Libya'da Fransız konsoloslğu tarafından ve Fransızca olarak 1827'de çıkarılan **el-Münekkib**'den sonraki ilk gazete, vilâyetin resmî gazetesi **Trablusgarb**'tır. İlk sayısı 20 Eylül 1866'da çıkan bu gazete Türkçe-Arapça iki dilde idi²⁴. Şüphesiz buradaki Türkçe metinlerin Türkçe'nin öğretimine fazla bir katkısı söz konusu değildir. Zaten idare için önemli olan da, okuyucuya ulaşmaktır. Fakat daha sonra bir kısım Libyalı gazetecinin doğrudan İstanbul'da gazete ve dergiler neşrettiklerini görmekteyiz ki bu durum, Türkçenin Libyalılar tarafından öğrenildiğini göstermesi yönünden anlamlıdır. Bu arada Trablusgarb'da da Türkçe özel gazete çıkarılmış olması okuyucunun varlığına işaret etmesi dolayısıyla dikkat çekicidir. Şimdi bu sahadaki girişimlerden bir kaçını gösterelim. Libyalı gazeteci **Abdülvahhab Abdüssamed** İstanbul'da üç gazete çıkarmıştır. Bunlar Arapça olan **Daru'l-Hilâfe** (1910) ve **el-Firdevs** (1911) ile Türkçe **Fatih** (1911)'tir. Tahsilini de İstanbul'da Tıp Fakültesi'nde tamamlayan Abdüssamed, kendininkileri haricinde diğer bir kısım İstanbul gazete ve dergilerinde de çalıştı. Onun yardımcıları arasındaki **Abdülaziz Çaviv**, **Ali el-Gayati**, **Süleyman Barunî**, **Ferhat ez-Zavî** ve **Ali Abhad** gibi ünlü yazarları da bu vesileyle anmak gerekir.

Aslen Endülüs'ten gelmiş Libyalı geniş bir aileye mensup olan **Muhammed en-Nâib** ilk sayısı 4 Eylül 1908'de çıkan ve Arapça-Fransızca-Türkçe kısımlar ihtiva eden **el-Keşşâf**ı yayınladı. **Avukat Mehmed Kadri** de 1908'de Trablusgarb'da Türkçe **Tamim-i Hürriyet** adlı bir gazete çıkardı. 1911'deki İtalyan istilasına kadar gazetesini **Halil Kemal**'in de yardımlarıyla çıkarmaya devam eden M. Kadri Trablusgarb'da doğmuş; ilk, orta ve lise öğrenimini

²³ Çev. Vecdi Gedik, Ankara, 1981.

²⁴ Trablusgarb gazetesinin ilk sayısının Saray'a sunulması, BOA, İrade, Dahiliye, 38629.

burada yaptıktan sonra, İstanbul'da hukuk tahsil etmiştir. Libya'da gazete çıkarması ve avukatlık yanında, bir çok resmî görevde de bulunmuştur²⁵.

Mahmud Nedim b. Musa Trablusgarb'da **er-Rakîb** adlı bir gazete çıkarmıştır. İlk sayısı 30 Safer 1329/2 Şubat 1911'de çıkan bu gazete Türkçe-Arapça idi. M. Nedim İtalyan saldırısı üzerine İstanbul'a gelmiş ve gazetesini burada çıkarmaya devam etmiştir. **Yusuf b. Şetvan** da İstanbul'da basın alanında çalışan bir diğer Libyalı'dır. O ilk sayısı 13 C.evvel 1332/9 Nisan 1914'de çıkmış olan **Âlemü'l-İslâm** dergisinin yazı işleri müdürüydü. Bu dergi 15 günde bir Türkçe-Arapça-Urduca olarak yayınlanıyordu. Yusuf b. Şetvan bunun haricinde diğer bazı Türk gazetelerinde de çalışmıştı²⁶. **El-Li-vâü't-Trablusî** (1919) gazetesini çıkaran **Osman el-Kızanî** de Misillâta asıllı olup Libya'dan İstanbul'a gemiş ve orada kalarak gazetecilik yapmıştır. Trablusgarb'da **Mecelletü'l-Fünûn** (Ramazan 1316/Ocak 1898) dergisini çıkaran **Davud Efendi, Şeyh Ali İyad, Muhammed et-Türki, Ömer Kayha** ve buraya isimlerini alamadığımız diğer bir kısım Libyalı gazeteciye de bu vesileyle hatırlamak yerinde olacaktır²⁷. Sonuçta uzun süren birliktelik yanında, belki de bir oranda, son dönemdeki Türkçe öğretim çabalarının bir sonucu olarak bugün bile Libya'da konuşulan Arapça'da çok sayıda Türkçe kelime yaşamaya devam etmektedir. Hatta bir kısım Farsça kelime de Osmanlıca'daki şekilleriyle Libya günlük diline geçmiş bulunmaktadır²⁸. Bu sonuçta basının katkısının ne oranda olduğunu ise bilemiyoruz.

Osmanlı sınırları içerisinde yer alan Arap dünyası genelinden günümüz Libya'sını oluşturan bölgeler halkına Türkçe'nin öğretilmesi çabaları ve sonuçlarıyla ilgili olarak bizim vurgulamak istediğimiz hususlar bunlardan ibarettir. Kanaatimizce bu konu hem özelde Libya ve Araplar, hem de geçmişte aynı sınırları paylaştığımız bütün ülkeler halklarını da içine alacak şekilde genişletilerek incelenmesi gereken önemli bir araştırma alanı olmaya adaydır. Bu alanda yapılacak çalışma ve araştırmaların verimli neticeler sağlayacağına da şüphe yoktur.

²⁵ Bkz. Hasan Duman, **İstanbul Kütüphaneleri Arap Harfli Süreli Yayınlar Toplu Katologu 1828-1928**, İstanbul, 1986, s. 387-388.

²⁶ H. Duman, *A.g.e.*, s. 64'te Cihân-ı İslâm olarak veriyor.

²⁷ El-Mısratî, *A.g.e.*, s. 41-43, 60. Geniş bilgi için ayrıca bkz. Ali Mustafa El-Mısratî, **Sıhafetü Libya fi Nısfı KarnBarut**, 1960, s. 3, 12, 34 vd.

²⁸ el-Mısratî, *Libya ve Türkiye Arasındaki...*, s. 70.

EK-1

BOA, A. MKT., 91, 52.

"Trablusgarb valisi atüfetü paşa hazretleri tarafından bi'l-vürüd meclis-i âcizânemize ita buyurulan tahrirât meelinde nefsi Trablus ile Bingazi'de ellışer çocuk istıab eder taraf-ı eşref-i hazret-i mülükânenen birer mekteb inşâ olunup derûnlarında bulunacak etfâl-i müslimîne Türkçe ve sâir lüzumu derkâr olan fûnûn-ı mütenevvia talim olunduğu ve ileride muhassenâtını ahali-i merkûme müşahede ettikleri halde sâlifü'z-zikr mekteplerin senevî vukû bulacak masâri-fâatının kendi hüsni rizâlarıyla ahâlden tesviyesi mümkün olacağından başka daha ziyade mektep inşasına kendileri talip olacakları ve ol-vechile mezkûr mekteplerin inşasına müsâ'ade-i merâhim-âde-i cenâb-ı tâcdârî bi-dirig ve erzani buyurulduğu halde usûl-i mekâtibe vâkif ve talim olunacak fûnûn-ı mütenevviayı ârif bir zatın müdir-i mekâtib ünvanıyla iktiza edecek hocalar ile maan Dersaâdet'den irsali hususları beyân ve iş'âr kılınmış olup ahali-i merkûmenin lisanları Arabî olduğundan bunlara Arabî okutulması lâzım gelmeyeceği misillü lisan-ı Türkîye dahi âşinâ olmadıklarından bunlara şimdilik Fârisî talimi dahi iktizâ etmeyüb ancak tariften müstağni olduğu üzere her bir ahali ve tebeanın matbû oldukları devletün lisanını öğrendikleri halde emir ve tenbihe dair kendülere taraf-ı devletten gönderilecek evrâk-ı lâzımevi bilâ-vasıta tefhîm eylemek misillü ve sâir güne gerek matbû ve gerek tabıce fevâid-i külliye hâsıl olacağına binâen hazır kendi taraflarından istid'â vuku bulmuş iken evvel emirde ahali-i merkûme etfâline lisan-ı Türkî talim olunup bâdehü iktizâ ettiği halde Arabî ve Fârisî ile beraber fûnûn-ı mütenevvia okutturulması eğerçi muhassenâtu mucip olup husûsan ileride vukû bulacak masârifâtının cânib-i ahâlden tesviyesi mümkün olacağı inhâ kılınmış ise de şimdiki halde mezkur mekteplerin inşasına hocalarının üçer dörder bin guruşdan lâzım gelen mâhiyeleriyle sâir masârifâtı müteferrikasına lüzumu görünen mebâliğin tesviyesine mahallince bir güne karşılık olup-olmadığının evvel emirde valî-i muşârun-ileyh hazretleri tarafından istilâmıyla badehü icrâ-yı icabına bakılması tezekkür olunmuş ve tahrirât-ı mezkûre leffen takdim kılınmış olmağla.

8 Ş 1263

Meclis-i Maârf-i Umumiye Mazbatası

EK- II

Daru'l-Mahfuzâtî't-Tarihiyye, nr. 1836 (Trablus)

1910 senesinde Medresetü'l-Fünûn ve's-Sanayi öğrencilerinin geliş bölgelerine göre dağılımını gösteren çizelge:

Öğrenci Sayısı	Hangi Bölgeden Geldiği	Öğrenci Sayısı	Hangi Bölgeden Geldiği
21	Nefs-i Trablus'dan	18	Humus ve mülhakâtından
6	Mısrata'dan	3	Nefs-i Humus'dan
2	Misillâta'dan	5	Tillis'den
2	Tavargle'den	2	Tacura'da
6	Guryan'dan	2	Orfella'dan
3	Nevâhi-i Erbaa'dan	1	Yağzan'dan
2	Zâviye'de	2	Terhûne'den
2	Züvâre'den	5	Fizan'dan
1	Sükne'den	1	Sudan'dan
1	Dersaadet'den	1	Trablusşam'dan
1	Adana'dan	1	İşkodra'dan
1	Burno'dan	2	Derne'den
3	Tunus'dan	1	Cezayir'den
8	Bingazi'den	1	Yemen'den
7	Girid'den	1	Vaday'dan